

MATE SUIC

Zagreb

MVRSENSIA QUAEDAM
(ad *CIL* III 3288; *CIL* III 3289. 10260)

UDK 904:7.024.4I(497.131)»1«

Izvorni znanstveni rad

Na temelju natpisa (CIL III 3288) autor pokušava izgraditi apstraktnu ideju o organizaciji forumskog prostora s pratećim objektima u Mursi povezujući planiranje i izgradnju kompleksa s djelovanjem vojničkih mensora na Limesu; na temelju drugog natpisa (CIL III 3289. 10260), tumačenjem Hadrijanove titule conditor, autor utvrđuje pojavu i karakter Hadrijanova kulta u Mursi.

Na sastanku Antičke sekcije Arheološkog društva Jugoslavije održanom u Varaždinu 1975. godine, koji je bio posvećen problemima urbanizma i arhitekture panonskog prostora, osvrnuo sam se na neka pitanja povezana s antičkom Mursom, posebno na sadržaj dvaju natpisa iz Osijeka koji pružaju indikacije o izgradnji antičkoga grada. Referati sa Skupa nisu objavljeni pa svoje izlaganje iznosimo sada u *VAMZ*. Od onda je problem donekle evoluirao¹, no vjerujem da je još uvijek moguće kazati o tim problemima koju riječ više.

Već od godine 1784. poznat je natpis nađen u Osijeku u kome se govori o munificenciji jednog dekuriona i flamera antičkog Osijeka. Radi se o gradnji »dvostrukih trijemova« i 50 taberni namijenjenih trgovanju, a poduhvat je financirao Gaj Emilije Homulin. U nizu objekata koji su nastali kao izraz darežljivosti pojedinaca, vladara ili bogatih građana, onih s područja antičke Dalmacije² kao i onih iz Panonije³, ovaj svakako zaslužuje posebnu pažnju, jer se radi o izgradnji čitavog

¹ Mislimo prvenstveno na vrijedno djelo: D. PINTEROVIĆ. *Mursa i njeno područje u antičko doba*. (Osijek 1978), osobito poglavlja o osnivanju kolonija (str. 49 d.) i o urbanoj izgradnji Murse (str. 57 d.).

² Usp. J. MEDINI. Epigrafski podaci o munificencijama i ostalim javnim gradnjama iz

antičke Liburnije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* ©/1964–©7, str. 48 d.; M. SUIC. *Antički grad na istočnom Jadranu*. (Zagreb 1976), str. 112 d.

³ usp. Z. VIRC. Građevna aktivnost i munificencije na području južne Panonije. Magistarski rad. (Zagreb, 1983).

jednog gradskog kompleksa, a to je privatna *liberalitas* koja se rijetko susreće. Katančić je imao pred sobom čitav natpis i on je glasio:⁴ *C(aius) Aemil(ius) C(ai) f(ilius) Serg(ia tribu) Homulinus I dec(urio) col(oniae) Murs(ensium) ob honorem Jflaminatus tabernas L cum I porticibus duplicib(us) in quib(us) I mercatus ageretur I pecunia sua fecit*. Kako se vidi, u natpisu je naznačena i namjena ovih taberna (*in quibus mercatus ageretur* — »u kojima će se obavljati trgovanje«). Iz toga se izvlačio zaključak da je Homulin svojim novcem (*pecunia sua*) dao sagraditi gradsku tržnicu.⁵ Da li se to mora baš tako shvatiti?

Da bi se taj pojam pojasnio, dobro je pogledati koja sve značenja može imati imenica *mercatus*. Kao radnja osnovno joj je značenje *commercium*, *negotiatio* kako donosi *Thesaurus*⁶, odnosno *mercatura* kako stoji u Oksfordskom latinskom rječniku⁷, dakle »trgovanje«, »prodaja«, »promet«. Metonimijski može se odnositi i na mjesta, bilo na čitava naselja ili na jedan njihov dio, čime se poistovećuje s pojmom *forum*, za što nam spomenuti *Thesaurus* daje nekoliko potvrda; na temelju njih *forum est locus publicus vel mercatum, ubi homines sua negotia exercent*⁸. Riječ *mercatus* može dakle označavati radnju (»trgovanje«) i mjesto na kome se trguje (»tržnica«). Nije teško utvrditi u kakvu će se značenju ovdje shvatiti ta imenica. Natpis ne govori o gradnji trga, već o podizanju taberna u kojima će se obavljati trgovanje; Prema tome nismo precizni kad tvrdimo da je Homulin dao izgraditi tržnice. Naprotiv, smatramo da se tumačenjem ovog natpisa otvara prostor za pretpostavku da je Homulin sagradio niz taberna oko foruma antičke Murse. Iz mnogobrojnih primjera poznato je da su *tabernae* neotuđivi dio forumskog kompleksa, u Italiji i u provincijama, te smijemo zaključivati da smo, vođeni ovim natpisom, na pravom tragu forumu grada Murse,⁹ a daljnja će razmatranja tu pretpostavku potkrijepiti. Odmah treba dodati da time nije rečeno da grad nije imao i kakav drugi javni prostor namijenjen trgovanju i prometu. Mnogi će veći gradovi zaista imali *mercatum*, obično zajedno s *macellum*, a važniji centri uz morsku obalu i plovne rijeke i svoja emporija, gdje su se nalazila i lučka skladišta (*horrea*), kako to pokazuju primjeri Salone, Jadere (Zadra) i Sirmija (Sremska Mitrovica) kod nas, ili Trijera (*Augusta Treverorum*) u Germaniji. No na takve se komplekse naš natpis ne može odnositi, premda je posve opravdano očekivati da je i *Mursa*, smještena uz plovnu rijeku (*Draus*) koja vodi u Dunav, sa značajnim ekonomskim resursima, imala također i svoj *emporium*. Pogotovo kad se zna od kolikog su inte-

⁴ M. P. KATANCSICS. *Dissertatio de columna millaria ad Eszekum reperta*. (Zagreb 1794), str. 116 s; *CIL* III 3288; J. BRUNŠMID. *Colonia Aelia Mursa*. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, NS, 4/1902[^] str. 24.

⁵ Npr. J. BRUNŠMID, sp. dj. i mj; D. PINTEROVIC, sp. dj. str. 55 i 71 «... saznali smo da je gradski vječnik Homulin sagradio tržnicu s 50 radnji...» i drugdje. U tom pogledu neprecizan je i: A. MOCSY. *Die Bevölkerung von Pannonien bis den Markomannen Kriegen*. (Budimpešta 1959), str. 101 kad piše: »Einer dieses (se. Dekurionen)... dürfte ein vermögender Kaufmann sein, da er einen aus

50 Läden bestehenden Porticus die Stadt bauen liess.«

⁶ *Thesaurus linguae Latinae*, VIII 5, s. v. *mercatus*.

⁷ *Oxford Latin Dictionary* III (Oxford). str. 1101 s. v. *mercatura*.

⁸ Sp. *Thesaurus* 291, s. v. *mercatus*.

⁹ Da ove Homulinove taberne spadaju u »•Forumsanlagen« smatra i OPPERMANN, u: PAULY-WISSOWA-KROLL. *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (RE) 4/1867, s. v. *taberna*.

resa za Rim bili rječni putovi koji su preko panonskog prostora vodili iz sjeverne Italije, posebno iz Akvileje,¹⁰ na Istok. Osiguranje tog najkraćeg i najjeftinijeg puta do istočnih tržišta bilo je glavni motiv Augustovih i Tiberijevih osvajanja ovih krajeva a ova su, kako se zna, išla u prilog ne samo senatorskoj i veleposjedničkoj aristokraciji već još više ekonomskoj ekspanziji rimske plutokracije i poslovnog svijeta uopće. Osijek je smješten na tako povoljnom položaju da je teško ne pribjeći ovakvoj pretpostavci, jer nas i sačuvani natpisi iz Murse vode do zaključka da je u njezinoj demografiji prevagu imao upravo ovaj vitalni i prodorni trgovački sloj.¹¹

Homulin zacijelo nije sagradio, odnosno »utemeljio« mursenzijski *forum*; ovaj je postojao i prije njegove izgradnje, možda još u »autohtonoj« fazi, a svakako nakon osnivanja kolonije Murse. Taj prostor, uz kapitolij (pored gradskih zidina), prvi je po slijedu u organizaciji gradskog areala. Tu se trgovalo i sastajolo i prije Homulinove gradnje trijemova i taberni, vjerojatno u improviziranim objektima. Ovo već nije pretpostavka, jer se može utvrditi da je od osnutka kolonije (dakle od vremena kad je *Mursa* postala gradom u pravom smislu riječi) proteklo relativno dosta vremena. Izrada i postavljanje natpisa smješta se općenito u Hadrijanovo vrijeme zbog elegancije slova iz natpisa.¹² No zna se da je na temelju karaktera slova teško (a katkada i nemoguće) datirati natpis. Pouzdaniji su indikatori koje pruža sam sadržaj teksta. A oni ovdje postoje. Natpis donosi da je Homulin bio *flamen*. Razumije se, *flamen* — član flaminskog sodalicija kojemu je zadatak da vodi brigu i organizira obrede u vezi s kultom pokojnog diviniziranog vladara. Svećenički kolegiji ovakva karaktera pojavljuju se već nakon smrti Julija Cezara i u našim priobalnim gradovima i mogu se pratiti u kontinuitetu za sve vladare koji su nakon smrti doživjeli konsekraciju (*Iuliales*, *Augustales*, *Claudiales*, *Flaviales*, *Titiales*, *Nerviales*).¹³ U Panoniji ne, jer su tu stjecanje konstitucije i procesi urbanizacije počeli

¹⁰ Na značenje Murse kao raskrsnice prometnice upozoravaju A. MÖCSY, sp. dj. str. 43 (*Handelstrassen*) i D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 1115 i d, a na veze Murse s Akvilejom A. MÖCSY, sp. dj. str. 37, 44, 74 i dr.

¹¹ Općenito o orijentalcima u Panoniji A. MÖCSY, sp. dj. str. 108.

¹² Tako KATANČIĆ i J. BRUNSMID; usp. D. PINTEKOVIĆ, sp. dj. str. 95.

¹³ M. SUIC, *Zadar u starom vijeku*. (Zadar 1981), str. 230, 244 d; usp. i CIL III str. 2521 i d. s. v. *flamen*. Nakon Hadrijanove smrti ustanovljeni su *sodales Hadrianales*, a 161. god. *sodales Antoniniani*. Na mnoga pitanja u vezi s flaminatom do danas nema pouzdanog odgovora, bilo da se radi o f. u Rimu, u Italiji ili u provincijama, gdje se pojavljuju osjetne razlike. Rasprave o tome vode se od Th. Mommsena, O. Hirschfelda, H. Dessau-a, E. Kornemann, J. Toutaina, F. Geigera i dr. do danas. Po svemu što o tome znamo, možemo u našem slučaju zaključiti da je G. Emilije

Homulin spadao u *flamines divorum* (tj. diviniziranih vladara), da je bio *annuus* (jednogodišnji, za razliku od *f. perpetuus*), da je njegova titula u skladu s njegovom funkcijom u koloniji (*decurio*, dok se *f. perpetuus* obično veže uz edilitet i duovirat). Pripadnici su municipalnog nobiliteta, često ulaze u *ordo equester* ili se iz njega regrutiraju. Nakon isteka službe postaju *flamines*, zadržavaju flaminska odličja i sudjeluju u kultu kao kolegij, slično »Arvalskoj braći« (*fratres Arvales*) u Rimu. Po rangu (*cursus honorum*) flaminat je u municipalnoj zajednici ispred augurata, sacerdocija i pontifikata. Ponekad može biti ekvivalent za raniji epihorski sacerdocij, što je za Mursu teško pretpostaviti, ali ne i za neke zajednice u prov. Dalmaciji (u Asseriji npr.). Nemamo o tome zaokružene studije za iliričke provincije; za afričke usp: M. S. BASSIGNANO, *II ilaminato nelle province Romane dell' Africa*. (Rim 1974), gdje je i literatura.

kasnije, tek za Flavijevaca, a većinom za Trajana i Hadrijana,¹⁴ dakle u vrijeme kad su ti isti procesi u našim primorskim regijama bili uglavnom dovršeni. Ovdje u Mursi tek s Hadrijanom, odnosno, kad je govor o flaminatu, nakon Hadrijanove smrti. Budući da prije Hadrijana ovdje nije bilo municipalne zajednice, to nije bilo ni kolegija koji su vodili brigu o državnom oficijelnom kultu, u kome sve više dominira kult pokojnog cara. U Mursi je to prvi mogao biti samo Hadrijan. Kako donosi *Historia Augusta*, na inzistiranje Hadrijanova nasljednika Antonina Pija senat je ipak pristao da se umrli car proglasi »božanskim« (*divus*). Zbog toga je, kažu, i dobio epitet *Pius*. Umro je u Puteolima, tu mu je bio *pro sepulchro* (umjesto groba) sagrađen hram i tu se štovao poput božanstva (... *ad honorem quasi numinis* ..) a za obrede i svečanosti morali su se brinuti *flamines et sodales*.¹⁵ Posve je razumljivo da je kolonija Mursa na isti način ustanovila flaminat s istim zadacima odmah nakon smrti cara — svog osnivača. Jedan od članova ovog kolegija bio je i naš Gaj Emilije Homulin koji je zacijelo tu časnu funkciju vršio do smrti. Hadrijan je umro 138. godine n. e. i tada je uveden njegov kult, a gradnja trijemova i taberna morala je trajati najmanje nekoliko godina. Na taj način dolazimo do *terminus post quem* ako uzmemo Hadrijanovu smrt, odnosno *terminus ad quem* ako dodamo i trajanje gradnje izvršene na Homulinov trošak, dakle oko god. 140. n. e. Prema tome ne može se prihvatiti tvrdnja¹⁶ »da se sve što je trebalo da se Mursi dade gradski karakter posagrađilo u razmjerno najkraće vrijeme nakon osnutka kolonije« (133. god?). Ili treba pomaknuti godinu osnutka kolonije? Iz svega što je dosada rečeno proizlazi, da je Homulin već postojeći gradski trg okružio trijemovima i tabernama, što ne isključuje mogućnost da su neki forumski objekti (*basilica?*, *capitolia?*) bili već ranije podignuti. On je ovom investicijom omogućio ne samo bolju organizaciju trgovanja i života na forumu već je u isti mah time dovršio jednu fazu izgradnje grada, posebno njegova središta. Poznato je i inače da se gradovi nisu izgrađivali »odjednom« pa i kad su bili planirani, da su se monumentalni gradski sklopovi gradili generacijama, u više faza, pnr. u antičkom Zadru od Augusta do Flavijevaca¹⁷ (ne računajući drugu baziliku iz vremena Severa).

Za arheologa i za onoga koji se bavi historijskim urbanizmom od nemala je interesa pitanje — kakvi su bili oni Homulinovi *porticus duplices* i kako su bile raspoređene njegove taberne oko foruma. Tu nam teorija što ju je formulirao Vitruvije¹⁸ malo može pomoći, tã od nastanka njegova djela do Homulina prošlo je oko 150 godina. Kroz to stoljeće i pol evoluirala je ne samo urbanistička misao već,

¹⁴ A. MOCZY, sp. dj. str. 115; po njemu Hadrijanovo vrijeme predstavlja završetak procesa municipalizacije započetog u vrijeme Flavijevaca.

¹⁵ *Hist. Aug. Hadr.* XXVII 3; *Scriptores Historiae Augustae* III 1, (London—Cambridge—Massachusetts 1967), str. 80.

¹⁶ J. BRUNŠMID, sp. dj. str. 24; D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 55.

¹⁷ M. SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, str. 204
¹⁸ uži period izgradnje forumskog kompleksa Mursi (vladavina Hadrijana i Antonina Pija) predviđa i D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 55.

¹⁸ *Vitr.* V 1; M. SUIĆ, *Antički grad*, str. 293.

isto tako, i rimska arhitektura.¹⁹ Stoga sada, kad pokušavamo sebi na temelju samo jedne pisane vijesti, bez ikakvih materijalnih potvrda, dočarati viziju realne situacije nastale izgradnjom trijemova i taberni u Mursi, nećemo se moći pozivati na komparacije i analogije s centrima na tlu Italije, a isto taiko ni s centrima na našem obalnom području, koje je bilo izgrađeno i urbanistički oblikovano mnogo prije nego je to bilo na našem panonskom prostoru. Natpis kaže da su bili sagrađeni *porticus duplices* (abl. *cum porticibus duplicibus*). Dvostruki u kojem smislu? Da li u onom što ga prikazuje Vitruvije s obrazloženjem zašto Rimljani grade takve trijemove, a ne onakve kakve grade Grci: njegovi se dvostruki trijemovi sastoje od donjeg trijema poviše kojega se diže još jedan, kao loggia. Tako je bilo u istaknutijim gradovima Italije za najranijeg Carstva, kod nas npr. u Zadru²⁰. Da li je tako bilo i u Mursi?²¹ Vjerojatno je da se ovdje radi o nečem drugom. Tu nam Vitruvijeva teorija malo može pomoći; problem valja postaviti konkretno u poznate okvire s obzirom na prostor i s obzirom na vrijeme, oslanjajući se više na istovremene primjere, ideje i ostvarenja 2. st. u zapadnim provincijama, a osobito u područjima oko Limesa. Oni, kako pokazuju materijalni ostaci, s Vitruvijevom doktrinom nemaju nikakve veze, a poznata *consuetudo Italica* je odumrla i ustupila mjesto vojnoj mensorskoj disciplini. Atribut *duplex* ovdje ima drukčije značenje. »Dvostruki trijemovi« može biti termin za označavanje dvostrukog niza trijemova, dakle podvostručenih u tlocrtu a ne po visini o čemu govori Vitruvije. Npr. *duplex oppidum* je grad što ga ulica dijeli na dva dijela, stari *Aesernii* su bili *duplici fossa valloque circumdati* (»opkoljeni dvostrukim jarkom i nasipom«), dvostruk lanac je *duplex ferrea catena* i uopće, kako donosi spom. *Thesaurus* ... *duplice muro amplificata loci species*.²² Prema tome *duplices* ima isto značenje kao i *gemini* ili *bini* (»udvojeni«). Sve upućuje na zaključak da su i trijemovi i taberne u Mursi bili na najnačin udvojeni, tj. da su se pružali u dva niza.

Već u drugoj polovici 1. st. n. e. pojavljuju se u urbanizmu i u arhitekturi brojne inovacije u zapadnim provincijama, posebno u regionima uz Limes, gdje se središnji gradski trg oblikuje po modelu logorskog pretorija,²³ kakav je npr. bio onaj u logoru *Castra Vetera* kod Xantena u Germaniji²⁴ iz sredine 1. st. n. e. Tu je oko pretorija bio izgrađen dvostruki niz taberni, s vanjske i unutrašnje strane; unutrašnje kolonade trijema zatvara prostor trga po čemu se ovaj približava modelu zatvo-

¹⁹ Usp. L. CREMA. L' Architettura Romana, u *Enciclopedia classica* Sez. III — *Archeologia e storia dell'arte classica* Vol. XII, (Torino 1959), str. 154 d. (za period od Cezara do Klaudija), str. 274 d. (za period Nerona i Flavijevaca) i str. 358 d. (za period od Trajana do Komoda).

²⁰ M. SUIĆ. *Antički grad*, str. 101; *Zadar u starom vijeku*, str. 207.

²¹ Takvu predodžbu iznosi D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 55. Negirajući ovakve ideje i zastupajući afirmaciju »provincijskog stila« ne ide se za time da se minorizira ili degradira urbanistička misao i arhitektonska izgradnja kad se zna da od 2. st. dalje provincije do-

nose niz vrijednih specifičnih inovacija na tom polju, bilo one s Orijenta, bilo one na tlu Afrike ili one u Zapadnoj Evropi.

²² Moguća značenja usp. u *Thesaurus* V 1, str. 2258 s. v. *duplex*; spom. Oksfordski rječnik III s. v.: »Double in quantity.«; V. i M. DIVKOVIĆ. *Latinsko-hrvatski rječnik*. Zagreb 1900, str. 336: »podvostručen.«

²³ Usp. L. CREMA, sp. dj. str. 280 d., 364 d.

²⁴ H. von PETRIKOVITS. Das römische Rheinland, Archäologische Forschungen seit 1945. *Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen*, (Köln und Op-laden) 86/1960., str. 37.

renog kortila, a vanjska (samo s južne strane) flankira pročelja vanjskih taberni.²⁵ Domala se ova ideja realizira i u civilnim naseljima, od Trajana nadalje, uvijek tamo gdje se može utvrditi sudjelovanje vojnih mensona i arhitekata. To se vidi npr. iz tlocrta forumskog kompleksa grada *Augusta Raurica* kod Basela, na tlu Galije i Germanije, a isto tako i u Britaniji, kako pokazuje primjer antičkog Silchestera, »gdje se *forum* predstavlja kao jedinstven blok u osi ulaza, oivičen i s vanjske strane nizom trijemova.²⁶« U to vrijeme, od Trajana nadalje, prevladavaju aksijalne prostorne artikulacije, a s njima i težnja simetriji, bilo u građevinama (npr. terme) bilo u prostornim organizacijama. U zapadnim provincijama se te inovacije očituju prvenstveno u kompoziciji forumskog kompleksa, gdje se po dužnoj osi nižu forumski objekti: uz jednu (nešto kraću) stranu foruma nalazi se bazilika (eventualno s kurijom), njoj nasuprot je kapitolij s hramom, a između njih je *forum* s tabernama i portikatima, s time da je *forum*, otvoren prema kapitoliju, tj. druga kraća stranica nije okružena tabernama i trijemom, već je uspostavljen izravan odnos *forum*: kapitolij.²⁷ Takva rješenja Francuzi nazivaju »GaMo-romain-«, Englezi »-Romano-British«, pa bismo i mi s istim pravom takve pojave kod nas mogli nazivati »panonsko-rimskim.« Držimo da je tako bilo i u Mursi, koja je bila »planirani« grad, organiziran nezavisno od bilo kakvog autohtonog supstrata ako je uopće postojao.

Sam broj taberni (50!) što ih natpis donosi zaista je imponozantan. Da je npr. zadarski *forum* bio okružen tabernama sa sve tri strane imao bi ih jedva oko 30. A to je još uvijek prostranstvom najveći *forum* otkriven u našoj zemlji.²⁸ Uzevši u obzir module koji su bili više-manje općenito prihvaćeni u 2. st. (a i oni se prilagođuju načelima kastrametacije) Homulinove taberne nanizane po ravnoj liniji, računajući njihovu širinu, debljinu pregradnih zidova (1,5 stopa — oko 45 cm) te širinu ulaznih prostora na *forum* (najmanje jedan frontalan i po jedan bočni s lijeve i s desne strane foruma), iskazale bi dužinu od oko 240 metara. Ako svakoj stranici foruma dodijelimo jednu trećinu tog iznosa (što svakako ne bi bilo ispravno, jer je i sada dužina foruma bila nešto veća od širine), dobili bismo prostor cca 80 X 80 metara. Apsurdna je i sama pomisao da je murzijski *forum* bio tako prostran.²⁹ Već sama ta činjenica dovodi nas do zaključka da su ne samo trijemovi bili udvojeni u smislu kako je prethodno izneseno, već isto tako i taberne,³⁰ tj. da je postojao unutrašnji i vanjski niz, s time da su one vanjske, kako se to često susreće, bile nešto šire od unutrašnjih. To je izvan svake sumnje. Kako su konkretno te taberne bile

²⁵ L. CREMA, sp. dj. str. 280.

²⁶ Isti, str. 364. pišući o forumu: »Inoltre un giro esterno di taberne con portici gli dava il carattere di blocco unitario presentato anehe dal foro di Calleva (Silchester)...«

²⁷ Više primjera u: R. G. GODCHILD. The Origin of the Romano-British Forum. *Antiquity* 20/1946.

²⁸ Usp. *Zadar u starom vijeku*, si. uz str. 208; *Antički grad*, si. 85, str. 151.

²⁹ Primjera radi: forum u Zadru imao je

površinu 15 X 90 m; onaj u Saloni cca 50 X 50 m; U Aseriji (Podgrađe kod Benkovca) 35 X 40 m; u Ekvumu (Čitluk kod Sinja) 36 X 48 m, dok je forum u »velegradu« kao što je to bila *Leptis Magna* u Africi imao dimenzije 60X100 m. Gotovo tu istu površinu bi, na temelju broja taberni, imao i forum u Mursi kad bi taberne bile raspoređene u jednom nizu.

³⁰ Npr. antički Pariz (*Lutetia Parisiorum*) imao je uz forum i uz kapitolij ukupno 60 taberni; *Lugdunum Convenarum* 32 taberne uz forum, bez vanjskih.

raspoređene oko forumskog prostora ne možemo pouzdano utvrditi, jer nam nedostaju bilo kakvi materijalni ostaci. Bit će dovoljno ako se uspije doći barem do nekakve uvjerljivije pretpostavke, naravno imajući uvijek pred sobom modele gradova nastalih u ovo doba. tj. u prvim decenijama 2. st.

Kakva je karaktera bila *colonia Aelia Mursensium* do danas nije posve sigurno objašnjeno,³¹ posebno da li je bila »voj nička« ili »civilna«, ili možda i jedno i drugo. Za neku dedukciju agrarne kolonije nema nikakvih pouzdanih potvrda, ni pisanih ni arheoloških. Tragova agerske centurijacije nema, a ako je i bila izvršena, teško da se podjela terena vršila u tom sistemu, jer Plinije Stariji spominje jedan drugi sistem limitacije agera u Panoniji, koji se razlikuje i od centurijacije s jedne, i od skamnacije i strigacije s druge strane. Kakav je to sistem bio, ne znamo. Svakako bi bilo važno znati da li je u neposrednoj okolici Murse u vrijeme osnivanja kolonije još bilo dovoljno raspoloživog državnog zemljišta (*ager publicus*),³² nije li dotada, od Tiberija pa do Hadrijana, već bio dan u zakup. Do Hadrijana već su se bili formirali i veleposjedi, a jedan od latifundista bio je nesumnjivo i naš Homulin, dekurion, koji je u gradski senat (*ordo decurionum*) i ušao na temelju cenza,³³ a taj cenzus se računao na temelju zemljišne rente. S druge strane, imajući u vidu da su u vrijeme osnutka kolonije boravile u blizini regularne vojne jedinice (legije), opravdano je pretpostaviti da je i u ovom užem području bilo izdvojeno nekoliko parcela iz publickog agera, koje su se dodjeljivale vojnicima nakon prestanka vojne službe. No ipak, barem teoretski promatrano, ne može se u ovoj prilici isključiti ni *missio nummaria*,³⁴ koju je provodio već August kako donosi *Monumentum, Ancyratum*. Bilo kako bilo, najvjerojatnije je da su upravo vojnici predstavljali jezgro novoosnovane kolonije, da su oni službeno tvorili *ordo colonorum*³⁵ i da se ovdje ne radi samo o podizanju Murse na rang »titularne« kolonije, iako o dedukciji u pravom smislu riječi ne možemo govoriti. Zbog toga je posve opravdano mišljenje po kome se s osnivanjem kolonije dovodi u vezu natpis o jednoj gradnji koju je u Hadrijanovo doba izvela Druga legija pomoćnica (*Leg. II adiutrix*).³⁶ Vjerojatno je, isto tako, da Hadrijan ne bi osnivao novu municipalnu zajednicu kao ko-

³¹ Usp. E. KORNEMANN u RE IV 569 s. v. *colonia*, koji dopušta i jednu eventualnu veteransku dedukciju. Usp. i A. MÖCSY, sp. dj. str. 90; J. BRUNŠMID, sp. dj. str. 24; D. PINTEROVIC, sp. dj. str. 50. d.

³² I A. MÖCSY upozorava na oskudnost veteranskih parcela u Panoniji, posebno uz *Carnuntum*, sp. dj. str. 51.

³³ Pitanje je stoga da li je on bio prvenstveno »ein vermögender Kaufmann«, kako misli A. MÖCSY, sp. dj. str. 101.

³⁴ Takvih misija je u Panoniji bilo, A. MÖCSY, sp. dj. str. 92, npr. u Savariji, str. 37.

³⁵ Usp. liter. u bilj. 31.

³⁶ *CIL* III 3280. 10261 (restitucija): *Imperator) Caesar divi Tra / iani Parthid fil(ius), divi Nervae / nepos Traianus Hadrianus / Augustus), pontifex maximus / tribunicia potestate I XVII, cons(ul) III, per / legi(onem) II adiutricem*. Potječe iz 133. god., J. BRUNŠMID, sp. dj. str. 23 s.

³⁷ Osim Murse, sve su ostale Hadrijanove tečevine u Panoniji bile municipiji: *Aquincum, Carnuntum, Mogentiana, Mursella, Cibalae*. E. KORNEMANN, sp. dj. i mj. u RE; A. MÖCSY, sp. dj. str. 134.

loniju, već radije kao municipij, da nije bilo ovog vojničkog jezgra, kako je to radio i drugdje.³⁷ Osnivanjem kolonije zajednica je stekla civitet i municipalnu konstituciju, pa su po tome i oni eventualno ranije zatečeni Italici i drugi elementi koje su poslovi ovamo doveli (posjed, trgovina, obrt i si.) postali *Mursenses*, građani kolonije. Ukratko: postojao je razlog zašto se novoosnovana municipalna zajednica konstituirala po carevoj odluci kao kolonija, a tu je vojnička komponenta odigrala najvažniju ulogu, iako brojčano nije morala biti i tako velika.

Ako je to tako, onda zaista s više argumenata možemo govoriti o izravnom udjelu vojske, vojnih mensora i arhitekata u oblikovanju gradskog ruha kolonije, a osobito njegova političkog, ekonomskog i kulturnog centra — foruma. Novi grad su planirali vojni mensori po načelima tadašnje kastrametacije. Sve nije moglo biti odmah sagrađeno, ali da bi novoosnovani organizam mogao živjeti, trebalo je odmah na početku izgraditi najosnovnije objekte, sadržajne i formalne attribute grada. Po hijerarhiji i vremenskom slijedu to su gradske fortifikacije, svetište (hram) i zgrada u kojoj će se obavljati upravni i sudski poslovi, u kojoj će magistrati *agere cum populo (basilica)* i gradska vijećnica u kojoj se održavaju sjednice dekuriona (*čuria*). Forumski prostor između bazilike (eventualno s kurijom) i kapitolija (hrama) dolazi svakako u drugi plan, a ako je naš prijedlog datiranja Homulinove investicije ispravan, onda je tako i bilo, kao što je bilo u Zadru i drugdje. A to znači da je ispunjenje užeg forumskog prostora znatno bilo uvjetovano postojećim objektima uz forum, hramom i bazilikom.

Spomenuti natpis koji govori o nekoj gradnji što ju je izvela Druga legija pomoćnica, datiran 133. godinom, bio je uzidan u objekt što su ga legionari podigli.³⁸ Ta godina se uzima kao vrijeme osnutka kolonije, što je teško i dokazati.³⁹ Najvjerojatnije se radi o gradnji gradskih utvrda novoosnovane kolonije, koje su bile prve na redu, a natpis je bio uzidan uz neka gradska vrata, radije negoli u neku uglednu zgradu kako se misli.⁴⁰ U svakom slučaju do 140. godine već su bili sagrađeni hram i bazilika, koja je zapremila kraću (frontalnu) stranu foruma, pa mu je na taj način odredila i širinu. A to onda znači da uz tu stranicu foruma nije bilo više mjesta za Homulinove taberne, već samo za »jednostruki« trijem uz fasadu bazilike s unutrašnje strane (uz pločnik foruma), jer je posve sigurno da je portikat oko forumskog zrcala tekao u kontinuitetu. Sada dolazimo do konkretne spoznaje da onih 50 Homulinovih taberni moramo podijeliti na dvije polovice: samo bočne (duže) strane foruma imale su svaka po 25 taberni, a pošto su i one *binae* (udvojene), to od ovih 25 jedan dio otpada na vanjske, a drugi na unutrašnje taberne. Sada nam se i dužina foruma uz trijem i taberne pojavljuje u sasvim realnim pro-

³⁸ Tako J. BRUNSMID, sp. dj. str. 24.

³⁹ A to s razloga, što već Ptolemej u svojoj Geografiji bilježi Mursu kao koloniju. Budući da pisanom izvoru moramo vjerovati dokle god se ne dokaže da donosi pogrešan podatak, to bi trebalo osnivanje kolonije u Mursi pomaknuti najmanje 4 do 5 godina unatrag. To pak ne znači da gradnja na koju se odnosi natpis

iz bilj. 36. ne bi mogla biti prva po redu u nizu ostalih.

⁴⁰ Ovakav zaključak izvodimo na temelju brojnih analogija iz Italije i iz Dalmacije, gdje su se takvi natpisi postavljali uz gradska vrata; usp. J. MEDINI, sp. dj. str. 48 i passim; M. SUIC. Faze izgradnje bedema stare Varvarije, uz jedan novi natpis iz Bribira, *Gunjačin zbornik* (Zagreb 1980), str. 34.

porcijama: iznosila bi oko 54 metra. Oslanjajući se na primjere što ih nude istraženi forumi ovog tipa, širina (a to je i dužina bazilike) iznosila bi mu desetak metara manje.⁴¹

Očito je da je ova Homulinova gradnja bila veoma skupa. Na žalost, natpis ne donosi iznos troškova (*summa honoraria*). Osnovna konstrukcija taberni bila je izrađena od opeka, stupovlje trijema s kapitelima od kamena, a trabeacija portika i grednjaci taberni od drva. Opeku i drvo graditelji su imali »pri ruci«, no imponira nabavka i izrada kamenih stupova, baza i kapitala, kojih je bilo svakako više nego taberni. Možda će se pronaći barem ulomci tih kolona, na temelju kojih će se mnogo šta moći zaključivati, posebno o provenijenciji kamena i modulima stupova kolonade. U svakom slučaju ostaje zaključak da se radi o jednoj rijetkoj i veoma skupoj darežljivosti građanina antičke Murse, što onda govori da ni ostali objekti oko foruma nisu svojom kvalitetom zaostajali za onima što ih je podigao Gaj Emilije Homulin. Naša pak vizija forumskog kompleksa iz Murse potpuno se uklapa svojim dimenzijama i proporcijama, materijalom, izvedbom, funkcionalnim rješenjima, prostornim oblikovanjima i općim gabaritom zgrada oko foruma, u sliku koja je dokumentirana rezultatima arheoloških istraživanja mnogih gradova koji su nastali u zapadnim provincijama u vrijeme u koje je bila osnovana *colonia Aelia Mursa*. Daljnja istraživanja na tlu Panonije zacijelo će ova naša razmatranja znatno konkretizirati i, vjerujemo, u bitnim elementima potvrditi.

2.

Katančić je zabilježio da je u Osijeku bio nađen latinski natpis slijedećeg sadržaja: *divo Hadriano I Mursenses I conditori suo*. Natpis je izgubljen, a Katančić pored teksta nije ostavio nikakvih drugih podataka o obliku, dimenzijama, izradi spomenika i slično. Važno bi, u ovakvoj situaciji, bilo znati da li je tekst bio komponiran u tri brazde kako se općenito uzima. Vjerojatno je da je tako i bilo. No još uvijek je teško dokučiti gdje je spomenik bio postavljen i čemu je služio, da li je bio dio nekog samostalnog spomenika ili je pripadao nekoj građevini. Nama se čini da je najprihvatljivija pretpostavka koju donosi D. Pinterović da »je natpis stajao na bazi jednog reprezentativnog kipa sambg cara, ali« — dodaje ona — »nije isključeno ni to da je to bio natpis na nekoj javnoj zgradi koju su Mursijci u spomen osnivaču nakon njegove smrti podigli.«⁴² Od zgrada svakako treba isključiti hram na kapitoliju, jer je tekst u tri niza i, uza svu lapidarnost, još uvijek dosta opširan, zbog čega nije mogao biti »frontonski«, tj. s trabeacije pročelja hrama, onako kako se to kod nas susreće npr. na hramu iz Pule (*Romae et Augusto*) ili onome iz Aenone (*Divo Vespasiano*). Ako nije bio uzidan, odnosno uklesan, u pročelje hrama, pitanje je onda — kakva bi to mogla biti građevina s tekstom ovakva sadržaja i ovakve svečane (da ne kažemo religiozno-kultne) sintaktičke kompozici-

⁴¹ Usp. bilj. 29. Od Trajana i Hadrijana moduli foruma i gradskih insula približavaju se

omjeru 1 : li, u čemu se također očituje utjecaj kastrametacije i vojnih mensora.

je. Držimo da je D. Pinterović bila na pravom putu s prvom pretpostavkom, a mi ćemo nastojati to i potkrijepiti.

Ne možemo ovdje ulaziti u poznate činjenice koje govore o posebnom odnosu cara Hadrijana prema religiji i kapitolinskom kultu, pa i o njegovoj osobi u kompleksu tog istog kulta. Potcrtat ćemo samo neke relevantne činjenice. Kao prvo, Hadrijanov odnos prema koloniji kao moralno-političkoj zajednici. Sve do pred kraj Republike kolonija je pravi »dio Rima«. Stoga je dužna poštivati sve rimske institucije u svim sferama, pa tako i one u sferi kulta. Samo kolonije moraju imati kapitolinski kult i hram građen po ugledu na rimski kapitolinski hram, s tripartitnom celom u kojoj su *simulacra* članova kapitolinske trijade. Municipiji i *civitates peregrinae* takve obveze nisu imali. Tek nakon završetka rata s italiskim saveznicima osamdesetih godina 1. st. prije n. e., kad su svi Italici dobili civitet, počinju i municipiji napuštati svoje stare gradske kultove i prihvaćati kult kapitolinske trijade. Takva je situacija bila i u provincijama, pa i u našima, posebno u Iliriku gdje su urbanizacija i romanizacija ranije počeli. S Hadrijanom dolazi do prekretnice, i to u dva pravca: on aktivno radi na tome da revalorizira i reafirmira pojam kolonije i kapitolinski kult, a s druge strane sam sebe uključuje u nj. To sada opet dovodi do oštrije diskriminacije između municipija i kolonija, po kojoj su upravo kolonije »pravi« i potpuni rimski gradovi, u kojima nema mjesta za bilo kakve autohtone kultne survivale, prema kojima je Hadrijan, kako donosi *Historia Augusta*, iskazivao odbojnost (*sacra peregrina contempsit*), za razliku od ranijih careva, koji su u tome često pokazivali veliku tolerantnost i u kolonijama i u municipijima. Reafirmiranjem i propagiranjem kapitolinskog kulta tražio je ujedno da se i kapitolinski hramovi grade po staroj rimskoj tradiciji, što se vidi. npr. u novoosnovanoj koloniji *Aelia Capitolina* (Jeruzalem) nakon ugušenja judejskog ustanka 135. god. Ovo je važno potcrtati da bismo si mogli dočarati kakvog je tipa bio hram na kapitoliju stare Murse. To bi s druge strane išlo u prilog mišljenju da prije osnutka kolonije u Mursi nije postojao neki municipalitet drugačijeg karaktera, *civitas* ili *municipium*.

Poznato je da je na Istoku Hadrijan bio štovan kao božanstvo (u Puteolima nakon smrti je samo *quasi numen*).⁴³ Prilikom posvete završenog Olimpijona u Ateni 131/132 godine podigao je sebi aru i stekao naslov *Olympios* a, kako donosi Dion Kasije, u istom hramu su mu iskazane božanske počasti.⁴⁵ Na Hadrijanov zahtjev izvršena je i konsekracija Antinojeva nakon njegove pogibije. Na Istoku (gdje se identificira sa Zeusom Olimpijskim), i na Zapadu nakon smrti, uz njega se veže oficijelni kapitolinski kult: na Istoku je *Iupiter Olympius* ili *Olympius* uopće/⁴⁶

⁴² D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. 56.

⁴³ *Hist. Aug. Hadr.* XXVII 3: ... *Antoninus ... templum denique ei pro sepulchro apud Puteolos constituit et quinquennale certamen et flamines et sodales et multa alia, quae ad honorem quasi numinis pertinerent.*

⁴⁴ *Hist. Aug. Hadr.* XIII 6: ... *loviš*

Olympii aedem et aram sibi; usp. i posvetu s naslovom *Olympio* u *CIL* III 548 iz Atene.

⁴⁵ Dio Cass. LXIX II6, 1.

⁴⁶ N p r u C I L m 3 7 4 g d j e s e n a z i v a »oim-pijskim Jupiterom« (*lovi Olympio*); usp. i *CIL* JJJ 72&I 7282, 7282; C, I, Gr. 3174.

na Zapadu *divus*. No taj *divus* je nešto više od onoga što stoji uz ranije divinizirane vladare. U dekretu prokonzula Kvinta Gelija Augurina iz Lami je on nosi naslov *optimus maximusque princeps*.¹⁷ To nema izravne veze s Trajanovim naslovom *optimus princeps* što mu ga je Senat dao zbog dobrih odnosa cara prema Senatu. Ovdje je to reminiscencija na stari tradicionalni naslov rimskog Jupitera koji je uvijek *optimus maximus*. Upravo po tom naslovu Jupiter je kapitolinski. Ne ulazeći ovdje u pravnu kvalifikaciju izraza *optimus maximus* i njegove geneze,⁴⁸ ova titula daje vladaru izuzeće od zakona, on je *legibus solutus*. On je dakle iznad svega. A Hadrijan je to i mogao biti, jer se on smatrao i tvorcem svega. Kao što ni *Jupiter Optimus Maximus* nema posebnih obaveza dok ih ostala božanstva imaju, njegova je aktivnost upućena k jedinom cilju — dobrobiti naroda rimskoga. A Hadrijan je *restitutor et locupletator orbis terrarum*, onaj koji *multa beneficia quae viritim quae publice praestitit*.¹⁹ On je, dosljedno tome napokon i *conditor orbis*.

Naslov *conditor* susreće se i u našem natpisu iz Murse. Uzimajući u obzir opće značenje riječi *conditor*,⁵⁰ bilo *Urbis* bilo *Orbis*, a poznavajući nastojanja i ambicije Hadrijanove o kojima je kazano nekoliko riječi, uz municipalitet ranga kolonije kojoj je ovaj car osnivač i nije se mogla pojaviti druga imenica, npr. *parens coloniae* ili *pater coloniae*⁵¹ kako se ranije susreće u natpisima iz kolonija i municipija, pa i onda kad im dotična osoba i nije bila osnivač. No valja odmah upozoriti da na temelju činjenice da se u Mursi Hadrijan naziva *conditor* još uvijek ne bismo mogli tvrditi da je on zaista pravi osnivač kolonije kad to ne bismo znali iz drugih izvora, kao što ne možemo u doslovnom smislu tumačiti ni njegovu titulu *restitutor coloniae* u nekim drugim gradovima.⁵² On je uopće *conditor* svega što postoji, stvari i ljudi, kao što je i *restitutor* svega, posebno gradova, provincija itd. Kao potvrdu tome uzimamo npr. natpis koji se odnosi na koloniju *Parium* u Miziji. Na njemu piše: *Imp(eratori) I Caesari I Traiano I Hadriano I Aug(usto) I Olympio I conditori I I col(oniae)*. A ta je kolonija bila Julijska (*Col. Iulia Parium*)! Sve to pokazuje da carev naslov *conditor* u ovom natpisu iz Osijeka svojim dubokim značenjem daleko prelazi samu činjenicu da je Hadrijan zaista osnovao koloniju u Mursi.

Budući da se na Zapadu, barem dosada, ne pojavljuje uz Hadrijana titula *conditor* osim ovdje u Mursi, pitanje je kako su te ideje što ih naslov odražava dospjele ovamo u Donju Panoniju. Mi ne vidimo drugog medija osim orijentalno-helenisti-

« CIL III 586; C. I. Gr. 1776. 1777.

⁴⁸ Usp. G. RADKE. Il valore religioso e politico delle divinità del Compidoglio. *Atti del Congresso internazionale per U XIX centenario della dedizione del Capitolium e per U 15<fi anniversario della su scoperta*, Vol. I (Brescia 1973), str. 245 d. Sintagma potječe iz pravne terminologije, po kojoj je i zemljišni *fundus* i *ager publicus* — *optimus maximus*.

⁴⁹ Titula na novcu, *Cohen* 1286. 950. Na novcima je on *restitutor* gradova (npr. Atene, Jeruzalema), provincija (Ahaje, Libije, Mace-

donije) itd., a poslije Hadrijana susreće se i uz imena drugih careva.

⁵⁰ *Thesaurus* IV, 146 d: *aedificator, auctor, parens, constitutor, (sacri, iuris humani et sacri), creator (mundi, caeli et terrae, orbis, naturae, mundanae moliš)*.

⁵¹ premda su sinonimi riječi *conditor*.

⁵² Npr. *restitutor coloniae* iz Troadensija, *CIL* III 7282.

⁵³ *CIL* III 374, također na kamenom postolju.

čkih elemenata koji su tu boravili i otprije, a osobito od osnutka kolonije dalje, koji su bili uključeni u raznovrsne društvene i ekonomske djelatnosti, posebno gradske aktivnosti, kao što su trgovina, obrti, financije, fiskalna politika i si., kao i eventualno i intelektualna zvanja. Zapreku ovakvu zaključivanju ne bi trebalo tražiti u relativno malom broju orijentalaca u Mursi iz Hadrijanova vremena.⁵⁴ Malo je natpisa, pa je malo i njih. Nesumnjivo je morala postojati pogodna društvena i kulturna atmosfera za pojavu i afirmaciju ovih ideja u Mursi, a promatrane s druge strane one nam otkrivaju političku, ekonomsku i kulturnu važnost grada.

Kad je tome tako, od sebe se nameće zaključak da je natpis bio uklesan na prednjoj strani postamenta poviše kojega se dizala statua (*simulacrum*) božanskog vladara. Temelji takvih postamenata otkriveni su u hramu sa zadarskog kapitolja, a sami postamenti su uzidani u temelje Sv. Donata, s natpisima posvećenima kapitolinskoj trijadi: *lovi Augusto, Iunoni Augustae i Minervae Augustae*. Od statua pronađen je samo ulomak prsta natprirodne veličine. S obzirom na sve što je izneseno o valorizaciji pojma kolonija od strane Hadrijana, o mnogostruko dokumentiranom njegovom nastojanju ne samo da za života uđe u grčki Olimp, već i na rimski kapitolij koji je povezoao uz svoju ličnost i usrdno propagirao, može se opravdano zaključiti da je nakon smrti kao *divus*, zahvaljujući povoljnoj atmosferi u tadašnjoj Mursi, prekoračio prag mursenizijskog kapitonskog hrama i stigao do pijedestala namijenjenog glavnom kapitolinskom božanstvu, kakvim se i za života smatrao.⁵⁵

*
* *
*

Kako se vidi, pokušali smo postupnim izvođenjem zaključaka, na temelju izravnih i neizravnih potvrda, služeći se historijskom, filološkom i arheološkom metodom, riješiti mnoga pitanja što ih navedeni natpisi otvaraju. Vjerujemo da smo neke stvari dokazali, u razmatranju nekih pitanja smo došli do više-manje uvjerljivih pretpostavki, a u svakom slučaju smo pripomogli usmjeravanju daljnjih istraživanja. Ako smo u tome uspjeli, tada je poduhvat vrijedio truda. U svakom slučaju se nadamo da nam nitko neće zamjeriti, uzevši u obzir u kakvoj se situaciji nalazi svaki onaj tko pokušava na taj način i uz takvu kvantitetu i kvalitetu izvorne građe nešto dokazati ili pokazati, ako smo se, penjući se ljestvama u traženju historijske istine, spotakli o koju stepenicu.

⁵⁴ O orijentalcima i vojnicima s Istoka na tlu Panonije usp. A. MOCZY, sp. dj. str. 103.

⁵⁶ D. PINTEROVIĆ, sp. dj. str. TI smatra, da je hram na kapitoliju stare Murse bio po-

svećen Jupiteru. To se nimalo ne kosi s našim zaključcima kad se zna da je sada i inače službeni kapitolijski kult neraskidivo povezan s kultom carske osobe.

RESUME
MVRSENSIA QUAEDAM

Deux inscriptions latines de l'ancienne *Mursa* (CIL III 3288; CIL III 3289. 10260) qui proviennent du temps de l'empereur Hadrien, fondateur de *col. Ael. Mursa*, sont considérées comme la base dans le développement des thèses sur certains problèmes urbains, surtout sur le développement central c'est-à-dire le complexe du *forum*. La donnée de la première inscription que *C. Aemilius Homulinus* a fait construire *50 tabernae in quibus mercatus ageretur* ne doit pas signifier que ce *decurio* et *flamen* a construit le marché de la ville (*mercatum*). Il a construit les *tabernae* à côté du *forum*, où on faisait du commerce dans les *tabernae* et dans la basilique de la ville. Dans cette *liberalitas*, qui n'était pas fréquente sur le sol de la Pannonie, il faut examiner la phase suivante de l'édification du centre de la ville. Rejetant la datation de l'inscription à cause du type des lettres, on peut supposer que la construction a été exécutée entre l'an 138 et 140, *terminus ante quem non* étant la mort de Hadrien. A ce temps à *Mursa* a été fondé le Collège de *flamines* qui rendait le culte officiel (imperial). Cela veut dire que depuis la fondation de la colonie en 133 jusqu'à la construction avaient passé au moins cinq ou six ans et que seulement à ce moment le *forum* avait été définitivement fermé. L'an 13 comme date de la fondation de la colonie peut être considérée comme sûre si les travaux que les soldats de la *II leg. Adiutrix* (CIL III 3280. 10261) ont exécutés sous le règne de Hadrien se rapportent aux fortifications de la ville, ce que l'inscription suggère par son caractère, et l'érection des remparts était la première chose qu'il fallait faire dans la colonie nouvellement fondée. Avant cet investissement de *Homulinus* à côté de *forum*, le temple c'est-à-dire *capitolium* a été sans doute déjà construit, et probablement aussi la basilique avec la curie (*curia*). Par conséquent ce bourgeois riche de *Mursa* a placé les *tabernae* et les double portiques (*porticibus duplicibus*) dans l'espace entre le *capitolium* et la basilique qui fermait le côté un peu plus court du *forum* en face du *capitolium*. Pour pouvoir d'une façon plus concrète comprendre la vision générale de l'ensemble du *forum* à *Mursa*, il est nécessaire de se référer sur les courants et les réalisations générales que l'on rencontre dans l'urbanisme des centres des provinces occidentales depuis Trajan.

Ce qu'ils ont de commun et ce qui les relie c'est l'application du principe de la castrametation militaire, et c'est une conséquence de la participation des arpenteurs-géomètres et des constructeurs, surtout dans les centres près du *Limes*. Les principales caractéristiques de l'organisation spatiale sont l'axialité et la symétrie si bien que ces centres et surtout les forums qui sont à l'intérieur, par leur planimétrie, modules (l'approchement vers des carrés des îles, forums, *tabernae* etc.) par les solutions fonctionnelles et autres plus proches d'un camp militaire (*castra*) que des villes italiennes aussi que des villes qui se trouvent sur des côtes orientales de l'Adriatique (qui ont été construites depuis la fin de la République jusqu'aux Flaviens) comme démontrent les exemples de la Germanie, de la Gaule et de la Bretagne (de là proviennent les appellations »Gallo-Romain« et »Romano—British«). *Mursa*, édifiée près du *Limes*, et les documents attestent la participation des unités

militaires, n'pas pu échapper à cette influence. Cela nous induit à la conclusion que les 50 *tabernae* de Homulinus ne doivent pas, et ce qui est plus important, ne peuvent pas, être rangées en une enfilade auprès des trois côtés du *forum*, parce que, dans ce cas on devrait conclure que ces dimensions étaient ces 80 X 80 mètres. Par exemple le forum de Zadar (*Iader*) terminé pendant les Flaviens (long de 90 m.) avait sur le côté plus long à peine 15 *tabernae* (et sur le côté plus court, 45 m., 7 *tabernae*), et ce forum, si on prend en considération sa superficie, est le plus grand parmi ceux qui ont été découverts sur l'Adriatique orientale. Pour cela la conclusion que les *tabernae* à Mursa ont été doubles et qu'elles flanquaient les côtés du *forum* de l'extérieur et de l'intérieur est fondée. C'était comme cela dans de nombreuses villes des provinces occidentales c'est-à-dire 25 auprès des deux côtés latéraux du *forum*. Si les *tabernae* étaient doublées alors les portiques auprès d'elles étaient aussi doubles (*duplices*) ce qui veut dire disposés auprès du côté intérieur et extérieur du *forum*. À cause de cela nous ne pouvons en aucun cas ces *porticus duplices* identifier avec les »portiques doubles« de Vitruve.

L'autre inscription (*CIL* III 3289. 10260): *Divo Hadriano I Mursenses I conditori suo* examinée isolée, sans autres preuves ne pourrait démontrer que Hadrien avait été le fondateur de la colonie *Mursa* seulement parce qu'il est aussi *conditor* de la colonie *Parium* (*CIL* III 374) pour laquelle sur la même inscription on dit qu'elle était *colonia Julia*. Par conséquent la gravité de ce titre surpasse la signification textuelle du mot *conditor* et se rapproche des titres de Hadrien comme le sont *restitutor et locupletator orbis terrarum* et autres. D'après le nombre des mots et la composition (trois lignes) l'inscription ne peut pas venir du fronton c'est-à-dire appartenir à la façade du temple. Il est plus probable qu'elle ait été sur le socle qui portait la statue de l'empereur du capitole de la vieille *Mursa*. Devant le temple ou 4 l'intérieur? Il faut prendre en considération les aspirations connues de Hadrien de réaffirmer la colonie comme une municipalité de caractère purement romain, son rapport envers le culte capitolin et le culte officiel en général, car quoique vivant il est intégré dans le culte ce qui se fait spécialement à l'Orient, où il est *Olympios*, *Iupiter Olympios* avec le titre *optimus maximus* etc. À cause de cela il est possible de défendre la thèse qu'il est, devenu *divus* tout de suite après sa mort à Puteoli en Italie où les *flamines* lui rendaient gloire comme à une divinité (*quasi numen*), était aussi à Mursa égalisée avec la principale divinité du capitole comme *conditor* non seulement de la colonie, mais aussi de tous ses citoyens (sur l'inscription *Mursenses*) que sa statue avec l'inscription avait été posée dans le temple sur le capitole de *Mursa* ou il avait été l'objet du culte que lui comme à une divinité (*quasi numen*), était notre *Gaius Aemilius Homulinus*. À l'affirmation de ces idées ont certainement contribué les éléments helléno-orientaux que les affaires avaient amenés ici dans la Panonie Inférieure.